

Ks. WALDEMAR TUREK
Pontificia Università Urbaniana
Roma

LAVACRUM AQUAE IN VERBO. LITURGIA CHRZCIELNA W HIPPONIE W CZASACH ŚW. AUGUSTYNA (PRÓBA REKONSTRUKCJI)

*LAVACRUM AQUAE IN VERBO. THE LITURGY OF BAPTISM IN HIPPO
IN SAINT AUGUSTINE'S TIME
(AN ATTEMPT AT RECONSTRUCTION)*

ABSTRACT:

Celem artykułu jest próba opisu liturgii chrzcielnej sprawowanej przez św. Augustyna w jego katedrze w Ipponie. W różnych pismach biskupa, zwłaszcza w *Mowach* wygłoszonych do kandydatów (*catechumeni* i *competentes*) do chrztu świętego, znajdują się pewne teksty pozwalające opisać, przynajmniej w sposób ogólny, poszczególne etapy przygotowania katechumenów do chrztu, jak i sam obrzęd liturgiczny. Analizując sformułowania biskupa, można stwierdzić, że przygotowanie obejmowało głównie katechezy, egzorcyzmy oraz pewien rodzaj egzaminów. W samym rycie chrztu świętego wyróżnia się natomiast: osobiste i indywidualne wyrzeczenie się szatana, wyznanie wiary w poszczególne Osoby Trójcy Przenajświętszej, zanurzenie w wodzie bądź polanie wodą głowy kandydata. Wydaje się, że w dziełach św. Augustyna nie ma dokładnie przedstawionej formuły chrzcielnej. Jest poniekąd rzeczą zaskakującą, że biskup Ippony, który w wielu pismach podejmuje różne tematy związane ze chrztem świętym, nie podaje słów wypowiedzianych przez szafarza sakramentu, nawet jeśli mówi o potrzebie wody i słów do tego sakramentu.

The aim of the article is an attempt to describe the liturgy of baptism celebrated by St. Augustine in his cathedral in Hippo. Various writings of Augustine, especially his Sermons addressed to candidates (*catechumeni* and *competentes*) for baptism, contain information enabling us to describe, albeit in a generic way, the particular stages of the preparation of catechumens for baptism and the rite itself. The preparation consisted principally of catecheses, exorcisms and a kind of examination. The rite clearly contained a personal and individual renouncement of Satan, followed by a profession of faith in each of the Persons of the Most Blessed Trinity and either immersion in the pool or the pouring of water on the head of the baptised. It is not possible to state exactly the formula of baptism employed; it is surprising that Augustine, who discusses many themes associated with baptism in various works, does not present the words spoken by the one administering baptism, although he does speak of the necessity of water and the words for the sacrament itself.

Wstęp

Podjmując się omówienia jakiegokolwiek zagadnienia w dziełach św. Augustyna, wchodzimy w uniwersum tekstów napisanych przez najważniejszego autora chrześcijaństwa starożytnego i jednego z największych myślicieli wszech czasów. Dotyczy to oczywiście także, a może w sposób szczególny, tematu chrztu świętego, któremu biskup Hippony poświęcił wiele uwagi w swojej działalności duszpasterskiej i teologicznej. Mimo jednak podejmowanych przez św. Augustyna wielu zagadnień związanych ze chrztem świętym, nazywanym przez biskupa Hippony „obmyciem wodą, któremu towarzyszy słowo” (*lavacrum aquae in verbo*)¹, nie dysponujemy szczegółowymi opisami liturgii chrzcielnej, jaka była sprawowana w katedrze diecezji, którą kierował autor *Wyznań*. Próbując odtworzyć, na ile to jest możliwe, przebieg celebracji chrzcielnej sprawowanej przez ówczesnego biskupa Hippony, trzeba odwołać się do tych części jego pism, które zawierają różne informacje dotyczące interesującego nas tematu, jak też do adekwatnych opracowań w języku polskim² i w językach obcych³. Szczególne znaczenie w tym względzie mają *Mowy*, wygłoszone do kandydatów przygotowujących się do otrzymania pierwszego sakramentu, pozwalające na wydobycie niektórych danych w odniesieniu do samej liturgii chrztu świętego, która jest głównym tematem niniejszego opracowania. W niektórych przypadkach trzeba będzie odwołać się też do innych pism św. Augustyna, w których nawiązuje on pośrednio czy bezpośrednio do interesującego nas zagadnienia.

Rozpoczniemy wywód od wyjaśnienia niektórych kwestii wstępnych, jak czasu udzielania chrztu świętego i rozróżnienia między *catechumeni* i *competentes*. Przejdziemy następnie do omówienia bezpośredniego przygotowania kandydatów mających przystąpić do sakramentu; wreszcie spróbujemy odtworzyć przebieg samej liturgii chrzcielnej.

Kiedy należy udzielać chrztu świętego?

W jednej ze swoich *Mów* św. Augustyn wyjaśnia: „My zaś z tymi, którzy mają być ochrzczeni, pościmy przed dniem ich chrztu, który zbliża się w Wielkanoc; zaś po tym dniu przez pięćdziesiąt dni łagodzimy posty. To z pewnością powinno

¹ Augustyn, *Homilia na Ewangelię św. Jana (In Ioannis Evangelium tractatus)* 15,4, Nuova Biblioteca Agostiniana [dalej: NBA] 24/1, Roma 1968, s. 348 (w całym opracowaniu posługuję się własnym tłumaczeniem polskim cytowanych tekstów Augustyna).

² W niektóre zagadnienia związane z przygotowaniem i sprawowaniem liturgii chrztu świętego w kontekście nas interesującym wprowadza nas A. Żurek, *Katecheza przedchrzcielna i mistagogiczna w Hipponie w czasach św. Augustyna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 62,1 (2009), s. 25-36.

³ Mam tu na uwadze w sposób szczególny następujące publikacje: A. Hamman, M. Flores Colín, *Battesimo*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, t. 1: A-E, a cura di A. di Berardino, Genova-Milano 2006², kol. 735-739; W. Harmless, *Battesimo*, w: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. A.D. Fitzgerald, ed. italiana a cura di L. Alici e A. Pieretti, Roma 2007, s. 274-284; E. Ferguson, *Il battesimo nella chiesa antica. Storia, teologia e liturgia nei primi secoli*, t. 3: *Quinto secolo*, trad. italiana di F. Bassani, Brescia 2014, s. 873-889.

by zaniepokoić, jeśli można byłoby chrzczyć albo przyjmować chrzest tylko w najuroczystszym dniu Wielkanocy. Ponieważ zaś nie jest zabronione udzielać chrztu przez cały rok, gdy jest konieczność albo pragnienie kogokolwiek, za pozwoleniem tego, który dał im moc, aby stali się synami Bożymi (cfr J 1,12), zaś wspomnienie męki Pańskiej można sprawować jedynie w określonym dniu roku, który nazywa się Paschą, zatem sakrament chrztu trzeba bez wątpliwości oddzielić od Paschy: [chrzest] można bowiem otrzymać każdego dnia, zaś [Paschę] jest dozwolone świętować jednego i ustalonego dnia roku. [Chrzest] jest udzielany dla odnowy życia, [Pascha] jest dla upamiętnienia wiary. Zaś to, że tego dnia przybywa zdecydowanie więcej mających być ochrzczonych, nie jest powodowane większą łaską zbawienia, ale przyciąga [ich] większa radość święta”⁴.

Z przytoczonego tekstu jasno wynika, że chrztu świętego można udzielać w dowolny dzień roku i nie tylko wtedy, gdy zachodzi konieczność, ale też wtedy, gdy ktokolwiek tego sakramentu pragnie. Biskup Hippony powołuje się na znane słowa ewangelisty św. Jana, wedle których przystępujący do chrztu otrzymują moc, aby stali się synami Bożymi; biblijne stwierdzenie nie zawiera jakichś wskazówek czy ograniczeń czasowych.

Wydaje się, że można w przytoczonych słowach św. Augustyna dostrzec delikatną polemikę z tymi, którzy widzieliby jedynie w uroczystości Nocy Paschalnej stosowny czas na udzielanie chrztu świętego. Co więcej, niektórzy wierni diecezji Hippony sprawiali wrażenie, jakby nie odróżniali tych dwóch odmiennych celebracji liturgicznych. Stąd nie zaskakuje nas podstawowe, wydawałoby się, wyjaśnienie biskupa, wedle którego między świętowaniem chrztu i Wielkanocy zachodzi wyraźna różnica teologiczna: chrzest daje przyjmującemu go nowe życie, zmienia całkowicie jego duchową kondycję w odniesieniu do Stwórcy, natomiast Wielkanoc jest świętem odnoszącym się przede wszystkim do naszej wiary w Zmartwychwstanie Zbawiciela. Co wyjaśniwszy, biskup zdecydowanie potwierdza, że jednak większość kandydatów przyjmuje chrzest w czasie Świąt Wielkanocnych, biorąc pod uwagę ich wyjątkowo uroczysty i radosny charakter.

Catechumeni i competentes

Dla mających przyjąć chrzest w czasie dnia Zmartwychwstania Pańskiego, Wielki Post był okresem pilnego przygotowania, odbywającego się jednocześnie

⁴ Augustyn, *Mowa (Sermo)* 210,1,2, (NBA) 32/1, Roma 1984, s. 164.166: „Nos autem cum eis qui baptizandi sunt, ante diem Baptismi eorum, qui dies Paschalis appropriat, ieiunamus, post quem diem per dies quinquaginta ieiunia relaxamus. Quod merito movere deberet, si baptizare vel baptizari nisi die Paschali sollempnissimo non liceret. At cum per totum annum, sicut unicuique vel necessitas fuerit vel voluntas, non prohibeatur a Baptismo, id donante illo qui dedit eis potestatem filios Dei fieri; anniversariam vero Domini passionem, nonnisi certo anni die, quod Pascha dicitur, liceat celebrari: Baptismi sacramentum a Pascha procul dubio distinguendum est. Hoc enim omni die licet accipere: illud uno et certo anni die fas est agere. Hoc ad innovandam vitam datur: illud ad religionis memoriam commendatur. Sed quod ad illum diem longe maior baptizandorum numerus confluit, non gratia uberior salutis hic distat, sed laetitia maior festivitatis invitat”.

na kilku płaszczyznach. Ci spośród katechumenów, którzy pragnęli otrzymać chrzest w czasie zbliżającej się Wielkanocy, zwracali się wcześniej w tej sprawie do biskupa, który rozważał wstępnie ich prośbę. Najprawdopodobniej w tej wstępnej fazie pomagała św. Augustynowi grupa odpowiednio przygotowanych katechistów, którzy dawali zainteresowanym zarys nauki chrześcijańskiej, zwłaszcza w odniesieniu do chrztu świętego i jego znaczenia. Jeśli zainteresowani katechumeni deklarowali gotowość do przyjęcia chrztu i życia zgodnego z regułami wiary chrześcijańskiej, byli przyjmowani w sposób formalny do grupy *competentes*, czyli do tych, którzy oficjalnie poprosili o przyjęcie chrztu świętego w czasie najbliższych Świąt Wielkanocnych i otrzymali pozytywną odpowiedź ze strony biskupa⁵.

W dziele *O wierze i uczynkach* św. Augustyn wyraźnie rozróżnia między *catechumeni* i *competentes*: „To nauczanie ma odbywać się w całym czasie, który Kościół ustanowił w celu zbawienia, aby ci, którzy przyjęli imię Chrystusa, byli na poziomie katechumenów (*catechumenorum*); ale ma ono być o wiele dokładniejsze i intensywniejsze w tych dniach, w których są oni wzywani jako postulanci (*competentes*), ponieważ dali już ich imię, aby otrzymać chrzest”⁶.

Z tekstu wynika, że *competentes*, należący do tej pory do *catechumeni*, od momentu wyrażenia oficjalnej prośby o otrzymanie sakramentu chrztu świętego i przyjęcia teże ze strony biskupa, stanowili nową wspólnotę, która będzie formowana w sposób bardziej intensywny i bardziej regularny, niż to było do tej pory. Na *competentes* czyniono znak krzyża świętego, nakładano na nich ręce oraz dawano kandydatom do spróbowania odrobinę soli.

Znak krzyża stawiany na czole kandydata do chrztu świętego wyciskał na nim pieczęć Chrystusa, do którego miał należeć, i oznaczał łaskę odkupienia, jaką Chrystus nabył dla nas przez swój krzyż. Oznaczał też, że zamierzający przyjąć chrzest był od tej chwili poświęcony Bogu i miał być broniony przed różnymi rodzajami zła. Otrzymany znak będzie towarzyszył mu przez całe życie. W jednej ze swoich *Mów* św. Augustyn zauważa: „Abyś nie miał wątpliwości, abyś się nie wstydził, kiedy zacząłeś wierzyć, otrzymałeś znak krzyża na czole, które jest siedliskiem wstydlivosti. Pomyśl, co masz na czole, i nie będziesz się bać języka innych”⁷.

Nałożeniu rąk na głowę kandydata do chrztu świętego towarzyszyła specjalna modlitwa zawierająca błogosławieństwo. W dziele *O chrzcie* biskup zauważa:

⁵ Zob. E. Ferguson, *Il battesimo nella chiesa antica...*, s. 877: „Quelli che desideravano il battesimo si rivolgevano a proprio nome al vescovo. Agostino presuppone un procedimento per escludere i candidati indegni. Coloro che si sottoponevano alla preparazione al battesimo non erano più normali catechumeni ma erano noti come *competentes* (postulanti)”.

⁶ Augustyn, *O wierze i uczynkach* (*De fide et operibus*) 6,9, NBA 6/2, Roma 1995, s. 706: „Quod autem fit per omne tempus, quo in Ecclesia salubriter constitutum est, ut ad nomen Christi accedentes catechumenorum gradus excipiat; hoc fit multo diligentius et instantius his diebus, quibus competentes vocantur, cum ad percipiendum Baptismum sua nomina iam dederunt”.

⁷ Tenże, *Mowa* (*Sermo*) 215,5, NBA 32/1, Roma 1984, s. 242: „Denique, ne dubitares, ne erubesceres, quando primum credidisti, signum Christi in fronte tamquam in domo pudoris accepisti. Recole frontem tuam, ne linguam expavescas alienam. Qui enim, inquit ipse Dominus, confusus me fuerit coram hominibus, confundet illum Filius hominis coram angelis Dei. Noli ergo erubescere ignominiam crucis, quam pro te Deus ipse non dubitavit excipere”.

„Nałożenie rąk nie jest niepowtarzalne jak chrzest. Czym jest w rzeczywistości nałożenie rąk, jeśli nie modlitwą w intencji tej osoby?”⁸. Można zatem przypuszczać, że nałożeniu rąk towarzyszyła modlitwa wstawieniowa; sam gest i modlitwa były wyrazem troski biskupa o kandydata do sakramentu i o jego ochronę przed atakami szatana.

W rycie mocą, którego *catechumeni* stawali się *competentes*, podawano, jak już wspomniano, kandydatom do spróbowania odrobiny soli. Była ona znakiem mądrości i miała chronić przed zniszczeniem.

Competentes byli uważani, w pewnej mierze, za chrześcijan. W jednym ze swoich tekstów św. Augustyn porównuje ten ryt do poczęcia dziecka w łonie matki, a sam chrzest święty do jego narodzin: „Niech także i katechumeni, których święta matka Kościół już poczęła przez sakrament, choć nie do końca i nie w pełnym wymiarze, wywierają wpływ na jej łono, kierowani pragnieniem wyjścia do nowego światła, i niech pośpieszą się, aby stali się dojrzałymi i narodzili się”⁹.

Dla kandydatów do chrztu świętego rozpoczynał się nowy okres życia i intensywne przygotowań do przyjęcia sakramentu. *Competentes* brali udział we wspólnotowym czytaniu Pisma Świętego, słuchali odnośnych katechez, modlili się wspólnie, zwłaszcza śpiewając psalmy.

Bezpośrednie przygotowanie do chrztu (katecheza, egzorcyzmy, egzaminy)

W czasie Wielkiego Postu *competentes* często pościli, brali udział w czuwaniu nocnym i składali ofiary na rzecz biednych. W diecezji Hippony słuchali kazań wielkopostnych św. Augustyna, które w większości przetrwały do naszych czasów, stanowiąc cenne źródło dla zrozumienia i opisanie liturgicznych i teologicznych aspektów chrztu w rozumieniu ich autora. Biskup wyjaśniał w nich główne elementy doktryny chrześcijańskiej, jak też podstawowe zagadnienia dotyczące sfery moralnej.

Na podstawie tychże kazań można stwierdzić, że bezpośrednie przygotowanie kandydatów do chrztu świętego obejmowało głównie trzy aspekty: katechizację, egzorcyzmy i egzaminy: „Czy nie obserwujemy, jak się zachowują ci, którzy każdego roku przychodzą do kąpieli nowych narodzin w dniach, w których otrzymują pouczenia, dokonywane są nad nimi egzorcyzmy, są egzaminowani, z jaką starannością gromadzą się razem, z jaką gorliwością są animowani, z jaką troską słuchają?”¹⁰.

⁸ Tenże, *O chrzcie (De baptismo)* 3,16,21, NBA 15,1, Roma 1998, s. 370: „Manus autem impositio non sicut Baptismus repeti non potest. Quid est enim aliud nisi oratio super hominem?”

⁹ Tenże, *Mowa (Sermo)* 260C,1, NBA 32/2, Roma 1984, s. 858: „Simul ut etiam catechumeni, quos iam nonnulla Sacramento mater concepit Ecclesia, desiderio novae lucis urgeant eius viscera, et perfici nascique festinent?”

¹⁰ Tenże, *O wierze i uczynkach (De fide et operibus)* 6,9, NBA 6/2, Roma 1995, s. 706: „Non in-teuemur alios, qui per annos singulos ad lavacrum regenerationis accurrunt, quales sint ipsis diebus

Z niektórych *Mów św. Augustyna*, zwłaszcza tych od 205 do 211, dowiadujemy się o pewnych dyskusjach dotyczących treści przekazywanych w czasie katechez chrzcielnych. Niektórzy uważali, że w odniesieniu do kandydatów do chrztu należy udzielać jedynie pouczeń doktrynalnych, a następnie, już po otrzymaniu przez nich sakramentu, uczyć ich właściwego stylu życia. Biskup Hippony zdecydowanie sprzeciwiał się tego typu propozycjom, uważając, że nauczanie ma obejmować obydwie sfery życia: „Lecz, mówią, najpierw go ochrzcijmy, a następnie pouczymy go o sposobie życia. Tak się postępuje, kiedy ktoś znajduje się w bezpośrednim zagrożeniu życia; w takim przypadku, żeby otrzymać chrzest, jest wystarczające, aby wyznał wiarę niektórymi zwięzłymi formułami, które jednak obejmowałyby rzeczy fundamentalne: jeśli odejdzie z tego życia, odejdzie wolny od wszystkich przeszłych grzechów. Jeśli natomiast prosi [o chrzest] osoba o dobrym zdrowiu i jest czas na naukę, jaki inny moment bardziej wskazany można znaleźć, aby słuchała, jak ma stać się osobą wierzącą i jak ma żyć, od tego, w którym skłonny duchem i z samą pobożnością prosi o sakrament zbawiennej wiary?”¹¹.

Wyjaśnienia biskupa Hippony wydają się być bardzo klarowne: do pouczeń o charakterze doktrynalnym w przygotowaniu kandydata do chrztu świętego można się ograniczyć jedynie wtedy, kiedy proszący o sakrament znajduje się w przypadku bezpośredniego zagrożenia życia. W przypadku natomiast normalnego toku katechetycznego trzeba jak najbardziej uwzględnić doktrynę chrześcijańską i pouczenia o charakterze moralnym; czas poprzedzający przyjęcie chrztu świętego jest wyjątkowo wskazany, zdaniem biskupa, do tego typu wyjaśnień. Głoszenie słowa Bożego oświeca kandydatów do chrztu świętego, przygotowuje ich teoretycznie i praktycznie nie tylko do przyjęcia sakramentu, ale i do rozpoczęcia nowego życia.

Drugim, obok katechizacji, elementem przygotowania do przyjęcia chrztu świętego były egzorcyzmy. Św. Augustyn nie podaje nam dokładnych danych na temat ich częstotliwości. Celem egzorcyzmów było uświęcenie katechumenów przez progresywne uwalnianie ich od zła i wprowadzanie w przestrzeń dobra, aby mogli stać się w pełni dziećmi Bożymi w dniu chrztu świętego.

Bezpośrednie przygotowanie do chrztu świętego obejmowało także, obok katechez i egzorcyzmów, pewien rodzaj egzaminów. Dwa tygodnie przed Wielką nocą św. Augustyn wręczał kandydatom chrzcielne wyznanie wiary; była to tzw. *traditio symboli*, czyli przekazanie symbolu. Warto zaznaczyć, że samo wyznanie

---

quibus catechizantur, exorcizantur, scrutantur, quanta vigilantia convenient, quo studio ferveant, qua cura pendeant?”.

¹¹ Tamże, s. 704: „Sed prius, inquiunt, baptizetur; deinde doceatur quid ad bonam vitam morisque pertineat. Fit hoc ubi quemquam forte dies urget extremus, ut ad verba paucissima, quibus tamen omnia continentur, credat, Sacramentumque percipiat; ut si ex hac vita migraverit, liberatus exeat a reatu praeteritorum omnium peccatorum. Si autem sanus petit, spatiumque discendi est, quod aliud opportunius tempus reperiri potest, quo audiat quemadmodum fidelis fieri ac vivere debeat, quam illud cum attentiore animo atque ipsa religione suspensio saluberrimae fidei Sacramentum petit?”.

wiary nie było przekazywane na piśmie, ale wypowiedane; wymagano następnie, aby kandydat przyswoił je sobie na pamięć. Symbol zawierał to, w co trzeba wierzyć i co wyznawać, aby być zbawionym: „Mówi Apostoł: *Jeżeli więc ustami swoimi wyznasz, że Jezus jest Panem i w sercu swoim uwierzysz, że Bóg Go wskrzesił z martwych – osiągniesz zbawienie. Bo sercem przyjęta wiara prowadzi do usprawiedliwienia, a wyznawanie jej ustami – do zbawienia* (Rz 10,9-10). To jest to, co sprawia w was Symbol, w co musicie wierzyć i wyznawać, aby być zbawionymi. To, co usłyszycie, doprawdy bardzo krótkie, do zapamiętania i do wyznawania ustami, nie jest dla was nowe albo nigdy niesłyszane. Co więcej, macie zwyczaj tego słuchać (co jest wyjaśnione w różny sposób w Piśmie Świętym i w mowach Kościoła). Teraz jednak jest rzeczą konieczną, aby wam przedstawić te rzeczy w pewien sposób zebrane, zredagowane i skondensowane, aby wasza wiara była solidnie budowana, przygotowana do wyznania i aby pamięć nie była zbyt obciążona. Oto zatem, co macie wiernie sobie przyswoić i później powtórzyć na pamięć”¹².

Po takim bądź podobnym temu wstępie recytowano wspólnie *Credo*, zwane niekiedy także *regula fidei*, czyli regułą wiary. Sam św. Augustyn tak wyjaśnia te dwa pojęcia: „Symbol jest zatem regułą wiary, krótką, ale głęboką w treść, aby pouczyła myśli, ale bez obciążenia pamięci: niech będzie wypowiedana niewieloma słowami, dzięki którym wiele się otrzymuje. Nazywa się symbolem, ponieważ dzięki niemu chrześcijanie są rozpoznawani”¹³. Po wspólnym odmówieniu *Credo* św. Augustyn wyjaśniał wybrane prawdy wiary w nim zawarte, jak to widać we wspomnianych już *Mowach* 205-211.

Tydzień przed przyjęciem chrztu świętego postulanci wygłaszali z pamięci i pojedynczo przed biskupem *Credo*, co było traktowane jako próba przed liturgią chrzcielną w Wielkanoc. Tego samego dnia św. Augustyn zapoznawał *competentes* z modlitwą *Ojciec nasz*, którą wyjaśniał następnie w serii mów.

W Wielki Czwartek przerywano post i inne wyrzeczenia, podejmowane przez kandydatów w ramach przygotowań do przyjęcia sakramentu. W Wielki Piątek czytano i rozważano opis Meki Pańskiej; tego szczególnego dnia wszyscy, ochrzczeni i kandydaci, podejmowali surowe posty i inne praktyki pokutne.

¹² Augustyn, *Mowa (Sermo)* 214,1, NBA 32/1, Roma 1984, s. 218: „Apostolus dicit: Quoniam si confessus fueris in ore tuo quia Dominus est Iesus, et credideris in corde tuo quia Dominus illum suscitavit a mortuis, salvus eris. Corde enim creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutem. Hoc in vobis aedificat Symbolum, quod et credere et confiteri debetis, ut salvi esse possitis. Et ea quidem, quae breviter accepturi estis, mandanda memoriae et ore proferenda, non nova vel inaudita sunt vobis. Nam in sanctis Scripturis et in sermonibus ecclesiasticis ea multis modis posita soletis audire. Sed collecta breviter et in ordinem certum redacta atque constricta tradenda sunt vobis, ut fides vestra aedificetur, et confessio praeparetur, et memoria non gravetur. Haec sunt quae fideliter retenturi estis, et memoriter reddituri”.

¹³ Tenże, *Mowa (Sermo)* 213,2, NBA 32/1, Roma 1984, s. 204: „Symbolum est ergo breviter complexa regula fidei, ut mentem instruat, nec oneret memoriam; paucis verbis dicatur, unde multum adquiratur. Symbolum ergo dicitur, in quo se agnoscant Christiani”.

Liturgia chrztu świętego udzielanego podczas Wigilii Paschalnej

Wigilia Paschalna w Hipponie w czasach, gdy jej biskupem był św. Augustyn, obejmująca celebrację chrztu świętego, rozpoczynała się o zachodzie słońca. Warto w tym miejscu nadmienić, że w starożytności w wielu regionach dzień zaczynał się nie o północy, lecz wieczorem, i czas liczono nie od dnia do dnia, lecz od nocy do nocy. Chrześcijańska Wielkanoc zaczynała się więc z nadejściem nocy, tak jak to dzieje się do dzisiaj u niektórych chrześcijan Wschodu, np. w Grecji.

Liturgia obejmowała w pierwszej części czytania, przedzielane kantykami i psalmami, jak też odnośnymi wyjaśnieniami przewodniczącego liturgii, św. Augustyna. Nie ma jeszcze mowy o świecy wielkanocnej (która, jak się wydaje, pojawiła się najpierw w Jerozolimie i w Hiszpanii w okresie późnego Cesarstwa). Podobnie w tekstach św. Augustyna nie ma mowy o uroczystym śpiewie zwanym *Exultet*.

Jest to o tyle interesujące, że autorstwo tego tekstu przypisywano niekiedy właśnie biskupowi Hippony. W rzeczywistości nie bardzo wiemy, kto go napisał i kto skomponował melodię. Niektóre części *Exultet* były najprawdopodobniej ułożone przez św. Ambrożego. Fragment mówiący o pszczołach jest wyraźnie inspirowany tekstami Wergiliusza. Od końca IV w. śpiew tego, co zwykło się nazywać także *praeconium paschale*, był powierzony diakonowi. Z *Liber Pontificalis* dowiadujemy się, że papież Zozym (sprawował urząd biskupa Rzymu w latach 417–418) dał diakonom władzę poświęcenia paschału. Jeden z sakramentarzy gelazjańskich, pochodzący z Angoulême (przełom VIII i IX w.), podaje informację, jakoby św. Augustyn, będąc diakonem, miał śpiewać *praeconium paschale*. Sam św. Augustyn jest autorem błogosławieństwa, „które wypowiedział na cześć świecy krótkimi wierszami”¹⁴. Prawdopodobnie te dwa elementy sprawiły, że późniejsze dokumenty błędnie przypisywały św. Augustynowi autorstwo całego tekstu¹⁵.

Po pierwszej części liturgii, obejmującej głównie czytania biblijne, śpiewy psalmów i odnośne komentarze, następowała tzw. *redditio symboli*, czyli wspomniane już wręczenie wyznania wiary. Kandydaci powstawali na ten uroczysty moment i w obecności wiernych recytowali pojedynczo *Credo*, które wcześniej musieli przyswoić sobie na pamięć. Na początku jednej z *Mów*, wygłoszonych do kandydatów do chrztu świętego, św. Augustyn zauważa: „Wypowiedzieliście z pamięci to, w co macie wierzyć, usłyszeliście, o co macie prosić w modlitwie”¹⁶.

To wszystko musiało trwać wiele godzin, skoro dopiero przed świtem kandydaci opuszczali oświetloną bazylikę i przechodzili wraz z biskupem i innymi duchownymi do baptysterium, osobnego, niepołączonego z kościołem budynku;

¹⁴ Tenże, *O Państwie Bożym (De Civitate Dei)* 15,22, NBA 5/2, Roma 1988, s. 438: „Quod in laude quadam cerei breviter versibus dixi”.

¹⁵ Zob. A. Chupungco, *Exultet*, in: A. di Berardino (a cura di), *Nuovo Dizionario Patristico...*, t. 1, kol. 1895-1896.

¹⁶ Augustyn, *Mowa (Sermo)* 59,1, NBA 30/1, Roma 1982, s. 200: „Reddidistis quod credatis, audistis quid oretis”.

procesji towarzyszył śpiew Psalmu 42, rozpoczynającego się od słów: *Jak lania pragnie / wody ze strumieni, / tak dusza moja pragnie Ciebie, / Boże!* (Ps 42,1).

Na początku II połowy ubiegłego stulecia wykopaliska przeprowadzone w Hipponie przez Erwana Mareca pozwoliły odkryć zupełnie dobrze zachowane baptysterium, pochodzące najprawdopodobniej z czasów św. Augustyna. Także w niektórych innych regionach Afryki Północnej można podziwiać, również w naszych czasach, różne elementy baptysteriów powstałych w starożytności chrześcijańskiej.

Chrzcielnica w Hipponie była zbudowana w kształcie ośmiokątnego basenu, zwieńczonego cyborium, czyli baldachimem wspartym na kolumnach. Była głęboka na ok. 1 m, długa na 2 m 40 cm i szeroka 1 m 80 cm¹⁷. Basen wypełniano bieżącą wodą; w niektórych baptysteriach była ona podgrzewana, tak jak to się działo w starożytnym termalnym *caldarium*.

Gdy procesja doszła do baptysterium, kandydaci zwracali się w kierunku Zachodu i wyrzekali się szatana, jego dzieł i jego sług; zwracali się następnie ku Wschodowi i przyrzekali wierność Chrystusowi. Następową modlitwa, która, wraz ze znakiem krzyża, nadawała wodzie uświęcającą moc. W jednej ze swoich *Mów* św. Augustyn wyjaśnia: „Przejście przez Morze Czerwone oznacza chrzest. Jednak jako chrzest, czyli woda zbawienia, nie jest wodą zbawienia, jeśli nie zostaje uświęcona przez imię Chrystusa, który przelał krew za nas, to znaczy: jeśli woda nie jest znaczonej jego krzyżem”¹⁸. Wydaje się, że modlitwa uświęcająca wodę była układana w sposób spontaniczny, ponieważ w jednym ze swoich dzieł św. Augustyn narzeka, że niektórzy duchowni, o przeciętnych zdolnościach intelektualnych, wypowiadali nieodpowiednie w tym kontekście słowa i modlili się w sposób niezgodny z wyznawaną wiarą¹⁹.

Przed otrzymaniem chrztu świętego katechumeni rozbierali się, pozostawiając w specjalnych niszach swoje ubrania i ozdoby, i wchodziłi pojedynczo, zanurzając się do pasa w wodzie: „W rzeczywistości owo źródło chrzcielne był tak zrobione, że wchodziło się do niego, schodząc, a nie wstępując. Źródła tego typu mogłyby być tak zbudowane, aby wchodzić do nich, wstępując. Ale to, dlaczego tak było zbudowane, że się do niego schodziło? Ponieważ Męka Pańska wymaga pokory”²⁰.

¹⁷ Zob. W. Harmless, *Battesimo*, s. 277.

¹⁸ Augustyn, *Mowa (Sermo)* 352,1,3, NBA 34, Roma 1989, s. 202: „Per mare transitus, Baptismus est. Sed quia baptismus, id est, salutis aqua non est salutis, nisi Christi nomine consecrata, qui pro nobis sanguinem fudit, cruce ipsius aqua signatur”.

¹⁹ Zob. tenże, *O chrzcie (De baptismo)* 6,25,47, NBA 15,1, Roma 1998, s. 528: „Multorum enim preces emendantur quotidie, si doctoribus fuerint recitatae, et multa in eis reperiuntur contra catholicam fidem. Numquid si manifestetur aliquos baptizatos, cum illae preces dictae super aquam fuissent, iubebuntur denuo baptizari? Quid ita? Quia plerumque precis vitium superat precantis affectus: et quia certa illa evangelica verba, sine quibus non potest Baptismus consecrari, tantum valent, ut per illa sic evacuentur quaecumque in prece vitiosa contra regulam fidei dicuntur”.

²⁰ Tenże, *Mowa (Sermo)* 125,6, NBA 31/1, Roma 1990, s. 88: „Sic enim erat illa piscina, quo descenderetur, non quo ascenderetur. Possent enim esse et tales piscinae, sic instructae, ut ascenderetur ad illas. Quare autem illa talis facta est, quo descenderetur? Quia passio Domini humilem quaerit”.

Do matczynego łona Kościoła wszyscy wchodzili nadzy, tak jak opuścili łona własnych matek. Chrzczone najpierw dzieci, potem mężczyzn, a na końcu kobiety. Przy chrzcie mężczyzn biskupowi towarzyszyli duchowni i ojcowie chrzestni, przy kobietach diakonisy lub kobiety w dojrzałym wieku.

Do dzisiaj nie kończą się dyskusje dotyczące istotnej części chrztu świętego udzielanego przez św. Augustyna; nie dysponujemy bowiem jakimiś szczególnie wymi tekstami zawartymi w dziełach biskupa. Św. Augustyn podkreśla, że chrztu świętego udziela się w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego: „Ja znam tylko jeden chrzest udzielany i naznaczony jako sakrament w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego: kiedy dostrzegam tę formę, muszę ją koniecznie zaaprobować”²¹.

Większość badaczy uważa, że w Hipponie, podobnie jak w Mediolanie w czasach św. Ambrożego, potrójne pytanie zastąpiło formułę Mateuszową. Biskup każdemu kandydatowi stawiał trzy rytualne pytania: „Wierzysz w Boga Ojca?”; padała odpowiedź ze strony kandydata: „Wierzę” i następowało pierwsze zanurzenie albo polanie wodą. Biskup pytał następnie: „Wierzysz w Syna?”; chrzczony odpowiadał: „Wierzę” i następowało drugie zanurzenie albo polanie wodą. Padało wreszcie trzecie pytanie: „Wierzysz w Ducha Świętego?”; kandydat odpowiadał: „Wierzę” i następowało trzecie zanurzenie albo polanie wodą²².

Dyskusje dotyczą podstawowego zagadnienia: czy tym pytaniom i odpowiedziom towarzyszyła formuła chrzcielna? Jeśli tak, to jaka ona była? Identyczna albo podobna do tej używanej w naszych czasach czy też różna? Jest rzeczą zastanawiającą, że w tak wielu dziełach św. Augustyna, w których w pośredni czy bezpośredni sposób mówi on o chrzcie świętym, autor żadnej formuły nie podaje ani nie wzmiankuje. Czy jest zatem możliwe, aby była ona używana i przez św. Augustyna niewzmiankowana, czy też wystarczyły przytoczone pytania, odpowiedzi ze strony kandydata i potrójne zanurzenie albo polanie wodą? Oto pytanie, które pozostaje na razie otwarte. Warto tutaj wspomnieć, że najbardziej szczegółowe opracowania współczesnych badaczy zajmujących się liturgią chrztu świętego u św. Augustyna na ten temat nie dają odpowiedzi.

Sprawa jest o tyle ciekawa, że jednak w niektórych tekstach sam św. Augustyn wyraźnie mówi o potrzebie zarówno wody, jak i słów: „Co to jest chrzest Chrystusa? Obmycie wodą, któremu towarzyszy słowo. Odlóż wodę, nie ma chrztu; odrzuć słowo, nie ma chrztu”²³; „Jeśli odrzucisz słowo, czym jest woda, jeśli nie wodą? Jeśli do tego elementu doda się słowo, powstaje sakrament, który jest z kolei

²¹ Tenże, *List (Epistula)* 23,4, NBA 21, Roma 1969, s. 122: „Ego unum baptismum novi, Patris et Filii et Spiritus Sancti nomine consecratum atque signatum; hanc formam ubi invenio necesse est ut approbem”.

²² W. Harmless, *Battesimo*, s. 278: „La maggior parte dei liturgisti credono che nel rito di Agostino, come in quello di Ambrogio, la triplice interrogazione possa forse aver sostituito la formula di Matteo, e che le interrogazioni si alternassero con le immersioni”.

²³ Augustyn, *Homilia na Ewangelię św. Jana (In Ioannis Evangelium tractatus)* 15,4, NBA 24/1, Roma 1968, s. 348: „Quid est baptismus Christi? Lavacrum aquae in verbo. Tolle aquam, non est baptismus: tolle verbum, non est baptismus”.

jak słowo widzialne”²⁴. Pozostaje żywić nadzieję, że będą znalezione jakieś inne jeszcze sformułowania biskupa Hippony, które pozwolą precyzyjnie odpowiedzieć na pytanie o formułę chrzcielną i jej użycie w sprawowanej przez niego liturgii.

Po otrzymaniu sakramentu chrztu nowo ochrzczeni przechodzili na drugą stronę baptysterium na znak, że w ich życiu dokonało się radykalne przejście. Stawali znowu przed biskupem, który olejem, czyli świętym krzyżmem, stawiał na ich czole znak krzyża. Ta część liturgii chrzcielnej należała do prerogatyw biskupa, który wyraźnie podkreślał, że chodzi w niej przede wszystkim o otrzymanie darów Ducha Świętego dla nowo ochrzczonego: „To ten Duch z siedmioma darami jest wzywany także nad chrzczonymi”²⁵. Znak namaszczenia czynił ochrzczonego członkiem królewskiego i kapłańskiego ludu: „Jak wszyscy chrześcijanie są nazywani Chrystusami na podstawie namaszczenia sakramentalnego, tak nazywamy ich wszystkich kapłanami, ponieważ są członkami jedynego Kapłana”²⁶.

Spontanicznie chciałoby się widzieć w tym rycie bierzmowanie, jednak sam św. Augustyn nie rozróżniał w tej akcji liturgicznej dwóch sakramentów, jak to czynili teologowie średniowiecza²⁷. Ukazywał natomiast wyraźną tendencję do tego, aby wiele czynności, np. egzorcyzmy, znak krzyża świętego, namaszczenie, nałożenie rąk, a nawet źródło chrzcielne, olej, okresy liturgiczne, nazywać sakramentami w znaczeniu znaków świętych, wskazujących na rzeczywistości niewidzialne²⁸.

Odrodzeni przez chrzest otrzymywali białe szaty, które wyrażały czystość ducha i nieskazitelność ciała. Nowo ochrzczeni w białych tunikach wchodziłi następnie do bazyliki, przechodzili główną nawą do ołtarza i tworzyli białą koronę wewnątrz balustrady. Uczestniczyli potem w liturgii eucharystycznej i po raz pierwszy przyjmowali Ciało i Krew Chrystusa. Odtąd ochrzczeni nazywali się neofitami, nowo narodzonymi dziećmi matki – Kościoła.

Zakończenie

Analizując przebogată spuściznę literacką św. Augustyna, dostrzega się w niej, ku zaskoczeniu wielu, brak szczegółowych opisów liturgii chrzcielnej sprawowanej przez niego w kościele katedralnym w Hipponie. Wydaje się, że sama liturgia chrztu świętego była dla niego sprawą oczywistą i niewymagającą szczegółowych

²⁴ Tenże, *Homilia na Ewangelię św. Jana (In Ioannis Evangelium tractatus)* 80,3, NBA 24/2, Roma 1968, s. 1236: „Detrahe verbum, et quid est aqua nisi aqua? Accedit verbum ad elementum, et fit Sacramentum, etiam ipsum tamquam visibile verbum”.

²⁵ Tenże, *Mowa (Sermo)* 229M, 2, NBA 32/1, Roma 1984, s. 490: „Iste est septiformis Spiritus, qui etiam super baptizatos invocatur”.

²⁶ Tenże, *O Państwie Bożym (De Civitate Dei)* 20,10, NBA 5/3, Roma 1991, s. 132: „Sed sicut omnes christos dicimus propter mysticum chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis”.

²⁷ A. Hamman, M. Flores Colín, *Battesimo*, kol. 737: „Presso Tertulliano, Ippolito e Agostino l'unzione fa parte del rituale battesimale ed esprime l'immissione del battezzato nel popolo sacerdotale, regale e profetico. I testi latini non permettono di trovarvi l'origine della confermazione”.

²⁸ Augustyn, *O Państwie Bożym (De Civitate Dei)* 10,5, NBA 5/1, Roma 1978, s. 692: „Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est”.

relacji; autor skupiał się bardziej na kwestiach teologicznych i duszpasterskich. Jednak w różnych fragmentach dzieł biskupa, zwłaszcza w *Mowach* wygłoszonych bezpośrednio do kandydatów do chrztu świętego, można znaleźć pewne sformułowania, które pisarz przekazuje nam przy okazji wywodów egzegetycznych i teologicznych, pozwalające nam, przynajmniej częściowo, odtworzyć główne etapy przygotowania katechumenów do sakramentu świętego, udzielanego zwykle w czasie Wigilii Paschalnej, jak też samą ceremonię. Przygotowania obejmowały głównie katechezę, egzorcyzmy i swego rodzaju egzaminy. W samej liturgii chrzcielnej zwraca uwagę fakt bardzo osobistego i indywidualnego wyrzeczenia się szatana i dzieł jego, jak też wyznania wiary w poszczególne Osoby Trójcy Przenajświętszej. Nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć na pytania dotyczące samej formuły chrzcielnej. Jest rzeczą zastanawiającą, że w tak wielu dziełach św. Augustyna, w których mówi on, w pośredni czy bezpośredni sposób, o chrzcie świętym, nie podaje precyzyjnych słów wypowiedzianych przez szafarza sakramentu, choć wyraźnie stwierdza w innych fragmentach potrzebę wody i słów. Z analizowanych fragmentów dzieł św. Augustyna wynika również, że sakramentowi chrztu świętego towarzyszyło namaszczenie ochrzczonych krzyżem świętym.

Bibliografia

Źródła

- Augustyn, *Homilia na Ewangelię św. Jana (In Ioannis Evangelium tractatus)* 15, Nuova Biblioteca Agostiniana [dalej: NBA] 24/1, Roma 1968, s. 346-376.
- Augustyn, *Homilia na Ewangelię św. Jana (In Ioannis Evangelium tractatus)* 80, NBA 24/2, Roma 1968, s. 1234-1388.
- Augustyn, *List (Epistula)* 23, NBA 21, Roma 1969, s. 118-128.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 59, NBA 30/1, Roma 1982, s. 200-208.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 125, NBA 31/1, Roma 1990, s. 76-98.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 210, NBA 32/1, Roma 1984, s. 164-178.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 213, NBA 32/1, Roma 1984, s. 202-216.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 214, NBA 32/1, Roma 1984, s. 218-234.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 215, NBA 32/1, Roma 1984, s. 236-246.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 229M, NBA 32/1, Roma 1984, s. 486-490.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 260C, NBA 32/2, Roma 1984, s. 858-870.
- Augustyn, *Mowa (Sermo)* 352, NBA 34, Roma 1989, s. 198-222.
- Augustyn, *O chrzcie (De baptismo)*, NBA 15,1, Roma 1998, s. 264-606.
- Augustyn, *O Państwie Bożym (De Civitate Dei)*, NBA 5/1, Roma 1978; NBA 5/2, Roma 1988; NBA 5/3, Roma 1991.
- Augustyn, *O wierze i uczynkach (De fide et operibus)* 6,9, NBA 6/2, Roma 1995, s. 692-776.

Opracowania

- Chupungco A., *Exultet*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, t. 1: A–E, a cura di A. di Berardino, Genova–Milano 2006², kol. 1895-1896.
- Ferguson E., *Il battesimo nella chiesa antica. Storia, teologia e liturgia nei primi secoli*, t. 3: *Quinto secolo*, trad. italiana di F. Bassani, Brescia 2014.
- Hamman A., M. Flores Colín, *Battesimo*, w: *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, t. 1: A–E, a cura di A. di Berardino, Genova–Milano 2006², kol. 735-739.
- Harmless W., *Battesimo*, w: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. A.D. Fitzgerald, ed. italiana a cura di L. Alici e A. Pieretti, Roma 2007, s. 274-284.
- Żurek A., *Katecheza przedchrzcielna i mistagogiczna w Hipponie w czasach św. Augustyna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 62,1 (2009), s. 25-36.

Słowa kluczowe: katechumeni, proszący o chrzest, wyznanie wiary, *Exultet*, chrzest, złożenie wyznania wiary, reguła wiary, przekazanie wyznania wiary.

Keywords: *catechumeni, competentes*, the Creed, *Exultet*, baptism, profession of faith, rule of faith, handing over of the Creed.